

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայկական հարտարապետութիւնը տեղական է

Հնդիկ Արիւնքու ազգեցութիւնն Հայոց զարգացման վրայ

(Շար. տես «Բազմալիւր» 1931, էջ 513)

ԹԸ. Մեր նախնիքն յօղումն մէջ խօսեցանք Փոխգաղութիւնը եւ Հիւսիսային Եւրոպայի խաղաղութեան ներգաղթի վրայ, և լուսաբանեցինք փոքր ի շատէ անոնց բերած բարեբար ազդեցութիւնը, թէ՛ քաղաքական կազմակերպութեան և թէ՛ հայ գեղարուեստի վրայ, ջանալով կապեր մը ձգել Հայկական ճարտարապետութեան հետ, որ դարերու ընթացքում կանոնաւորուելու հետ էր, քանի որ դրացի ազգերուն զուգընթաց, Հայն ալ քաղաքակրթութեան մէջ կը զարգանար: Հայ տեղական ժողովուրդը նորեկներու հետ խաղաղութեամբ ձուլուեցաւ, վասն զի մէկ արմատէ ծագեր էին, և մենք գիտենք Մովսէս մարգարէի պատմագրութենէն՝ որ Յարեթի վիճակուած էր Հայաստան. յօղումն նահապետի որդիքը բազմաշաղկապ լցին երկրի, և խաղաղ կերպով սկսաւ արտագաղթը դէպ ի փոքր Ասիա: Յարեթի սերունդը Բաբելոն չգնաց, որով լեզուն ալ չխառնակեցաւ, անոնց բռնած ճամբան հակառակ կողմն էր Արեւելքէն եկող գաղթականին, նոքա դէպ ի Արեւմուտք գնացին մինչեւ Յոնիական ծովն և բռնեցին կղզիներն, այլ մինչեւ հոն չկայնեցան չմնացին, այլ շարունակելով ընթացքն ինքնեցին Մեջերկրա-կանի աւազանի եզերքներն և հասան մինչև Ատլանտիանի ափերը: Ասկից յետագարձ ընթացքով պիտի կտրեն հիւսիսային Եւրոպա բոլոր՝ մինչեւ Ուրալ լեռներն և

անդր եւս: Նոր տարերքներու հետ խառնուած՝ թուրքները պիտի իջնեն Եւրոպայի հարաւային կողմերը, և խորթացած իրենց ցեղակիցներէն՝ պիտի նեղեն և ճնշեն կրկին Ասիա վերադառնալու, որոնք Փոխգաղթի և Հիւսիս անուններու տակ դարձան իրենց Նախահաւուն, Յարեթի երկրի և տեղացիները սիրով հպատակեցան: Իսկ մնացած երկիրներու մասին, որ կը գտնուին Հայաստանի Արեւելեան կողմերը, շատ համոռոտ կ'անցնի Մովսէս, Սենաարի մէջ լեզուները խառնակուելէն յետոյ. «Եւ սփռեց զնոսա Տէր Աստուած անտի ընդ երեսս ամենայն երկրի...»:

Սակայն յայտնի է պատմութենէն որ նախապատմական ժամանակներուց, Մեծն Ասիա բնակիչ են մեծ ժողովուրդներ, և անցեր են Ամերիկա անգամ: Ասիացիներէն ոմանց հետ ցեղական և տոհմային կապեր պահած է Հայաստանի ժողովուրդն անյիշատակ ժամանակներուց: Զմեզ հետաքրքրողն է Հնդիկ — Արիք ցեղը որ մեծ եղած է իր անցած քաղաքակրթութեամբ և գրականութեամբ, և անցելոյն մէջ ազդեր է Հայոց վրայ, և մինչեւ ցայսօր իսկ մտաւորական բարձր մակարդակ մը գրաւած է, և հանճարի կայծեր կը ցլացնէ Բաբելոնի դարձնալով թափարի գրչէն:

ԹԹ. Լեզուագիտութեամբ պարապող գիտունները, Հայերն Հնդեւրոպական ազգերու խմբին մէջ դասեցին. լեզուագիտութիւնը

շատ օտար կարծուած ազգեր մօտեցուց մեզի, բայց դեռ բան մը անլուծանելի և մութ կը մնայ, որ տարբեր բան մ'է հնդեւրոպական լեզուներէն: Այն բանը որ կը տարբերի հնդեւրոպական լեզուներէն, յարգելի Պրոֆ. Մառ յարեւրակս կը կոչէ. և իրաւունք կրնայ ունենալ, վասն զի Յարեթի վիճակուած ըլլալով Հայաստան, որդիքը «Գամեր, Թիրաս, Թոռներն Աստուած և Թորգոմայ» — թողեր են սերունդ մը և լեզու մը՝ որ հազարաւոր տարիներ վերջ, եկող գացող գաղթականներու երեսէն չէ մաշած, չէ անհետացած, այլ տակաւն կենսունակութիւն ցոյց կու տայ և կը հաստատէ թերեւս որ Հայը բնիկ է և արմատական բնակիչ Արարատեան Հայաստանի, և ըստ այնմ իր ճարտարապետութիւնն ալ տեղական՝ Արարատեան — Հայկական ընդունելու է:

Հնդեւրոպական ազգերն երկու ցեղի կը բաժնուին. Եւրոպականներն՝ Թուրքեր կոչուած են ի հնուց, իսկ Ասիականներն Արիք: Առաջիններու զինանշանն էր Յուր, Թերեւս ի հնումն նշանակած է՝ երկրագործութիւն, «Կայէն գործէր զերկիր»: Երկրորդներու զինանշանն է խոյր — «Արէ եղև հովիւ խաշանց»: Սուրբ Գիրքը, այսպէս կը կերպարանէ երկու եղբայրները որ մարդկութեան նախակիզն եղան: Թուրանեանները կատաղի կռիւներ մղողներ եղան, իսկ Արիք խաղաղասէր, մտաւորական զարգացման հետամուտ. Թուրանեաններն կռապաշտութիւն մտցուցին աշխարհ, իսկ Արիքները Բնութեան աստուծոյն պաշտող հանդիսացան: Մենք Հայերս նախնի Հիմալայի Արիքներու ազնիւ ցեղին կը պատկանինք, և ամէն ազգէ աւելի հաւատարմութեամբ պահեցինք Արիքներու հին կրօնը մինչեւ քրիստոնէական լուսաւոր վարդապետութեան քաղաքութիւնն Հայաստանի մէջ: Մեր նպատակին համար ստիպողական է փոքր ի շատէ ապացուցանել որ Հայաստան մաս կը կազմէր այն ընդարձակ աշխարհակալութեան, զոր Արիքները տարածեր էին Հիմալայեան լեռներէն սկսած, ամիսփե-

լով իր մէջ Բակտրիան, Պարսկաստանը, Հայաստանը մինչեւ Սիւս գետ, և Միջերկրականի աւազանը: Կարող ենք ըսել թէ հայկական կրօնը, գրականութիւն և գեղարուեստ, ոչ միայն մեծապէս օգտուեր են այլ և շատ բան փոխ առեր են Հնդեւրոպականէն: Մասնաւորապէս հաւատալիքներու մէջ՝ համընթաց գնացեր են Ռիկ-Վետայի վարդապետութեան և բնագանջական գաղափարներ փոխ առնուած են նախնի Զրադաշտական բնական կամ բնութեան կրօնէն որ էր միաստուածական:

Հնդիկ անապատականները ցրուած գետերու եզերքներ, հրաշալի տեսարաններու, անտառներու մէջ, բնութեան, երկնքի գաղտնիքն հետազօտելու հետ էին, և գտան որ համագոյից ստեղծողն ու կառավարողը Նախախնամութիւնն է: Աներեւոյթ և անզննելի էակի պաշտամունքը՝ տեղի գտաւ խաշնարած անապատականներու սրտի մէջ և հրաշազան բանաստեղծութեանց մէջ երգեցին և գովեցին և փառաբանեցին Բարձրեալը՝ որ հոգի և կեանք կու տայ համագոյից, արարածոց, մարդկան, կենդանեաց և բոսոց: Երկինքն՝ որ ամենքի աչքերը կը ձգէ առ ինքն է Վարդաշ, Յունաց Ուրանիոսն, որ ինչպէս ըսինք նոյն է Նախախնամութեան հետ: Արդեօք այս կարեւոր բառս, Հայու բերանի մէջ փոխուած չէ՞ Գարունի, որ Նախախնամութեան հայելին է:

Երբ բնութիւնը ձմրան ծածկոյթը կը թօթափէ վրայէն, Արեւու ճառագայթները հոգի և շունչ կու տան մեռած բնութեան, կը վերակենդանանայ և կը զարդարուի Երկիր հարսանեկան հանդերձներով և իրրեւ զթած մայր կը խնամէ իրմէ ծլած և բուսած առարկաներ, ոչ ապաքէն նա Բնութիւնն է, Նախախնամութիւնը, որ ամենայն ինչ ստեղծեր է, և կը պահպանէ տարիներու յաւերժական շրջանի մէջ: Ազամ նախաստեղծի աղօթքը, իր կեանքի առաջին արշալոյսին, տարբեր եղած չէ «Երբ մանկանց» օրհնութենէն որ կը սկսի. «Օրհնեալ ես դու Տէր Աստուած (կենդանութեան ի-

մոյ) գովեալ և առաւել բարձրացեալ յաւիտեան» և այլն: Եւ ոչ տարբեր է Ռամի անապատականներու գոհացողական երգերէն, երբ հաւաքուած իրենց սրբաբանի Այրիսան — Վայրայի մէջ (իմա Այրաբատեան—Վայր) կ'օրհնէին և կը գոհարանէին Բարձրեալն և յաւիտեանականը: Անոնց ազաւանքն եղած է որ՝ Արարչի բարի գործը միշտ յաղթող հանդիսանայ չարին դէմ. բարւոյ և չարի սկզբունքը միշտ կոխ կը մղէ մարդու մէջ և մարդ անձնիշխան կամբողջ յաղթող կը հանդիսանայ: Յաւալի է որ դարաշրջանէ մը յետոյ՝ Ռիկ—Վետայի մատենաներու կամ երգերու սկզբնական պարզութիւնը պղտորիլ սկսաւ, և «սիբեցին մարդիկ զխաւար առաւել քան զլոյս» և նիւթապաշտութիւնը մտաւ Ռամայի վարդապետութեան մէջ ալ: Նոյնը պիտի պատահի և Հայոց մէջ: Մենք սիրով կը հետեւինք Արիական ցեղի կրօնական և գրական երկասիրութեանց, վասն զի կը յուսանք անոնց մէջէն հանել գեղարուեստի մը ճաշակը որ համապատասխան չայ Հայ գեղարուեստին և թերեւս կարապետ եղած է գմբեթաւոր շինութեան՝ որ ծնունդ առաւ Գ. դարու սկիզբը Գրիգոր Լուսաւորչի վերագրուած՝ կանուխ քան այլ ամենայն ծրագիր, գաղափար կամ ձեռնարկութիւն՝ կեդրոնական մի շինութեան, որ յիշուած ըլլայ Պարսիկ, Ասորի, Յոյն և Հռոմայեցի ազգերու մօտ: Ի. թէ Հայաստան նախապատմական ժամանակներում 4-5000 տարիներ Ն. Բ. Արիական զօրաւոր և աշխարհակալ ցեղի վարչութեան տակ գտնուած է երկար դարեր, զայդ կը յայտնեն Հայաստանի նախնի կրօնքն, որ զուտ բնութեան պաշտամունք էր, Նահապետներու աստուածաշտութիւնն էր, որ ըստ Պողոսի՝ Աստուած իսկ յայտնած էր անոնց ի սկզբանէ աշխարհի. Արիք աշխարհիս արարածներէն գուշակեցին Աստուծոյ իմաստութիւնը, աներեւոյթ զօրութիւնները: Ըստ այսմ Հայաստանի նախկին բնակչաց կրօնքը, տիեզերական ոգւոյն պաշտամունքն էր, գաղափարական մի վարդապետութիւն,

անջատուած որոշակի տարերքի հաւատալիքներէն: Արիք կը նայէին արեւու և լուսնի և աստեղաց, փոխանակ մոլորեւելու, զանոնք վկայ կը կոչէին աներեւոյթ աստուածութեան որ երկնքի կապոյտ պարզութեան վեր կը բնակէր: Իրրեւ ապացոյց մը որ Հայերը կը հետեւէին Ինդոսի ասիերուն վրայ բնակող ժողովուրդներուն, լաւագոյն վկայութիւն ունինք նիւթապաշտ և դիցապաշտ թուրանեան Վաղարշակէն, որ իրրեւ Հայոց թագաւոր կը գրէ իր եղբոր Արշակ Մեծին. «Զի ոչ կարգք ինչ լեալ աստ յայտնի, և ոչ մեհենից պաշտամունք և ոչ զլիւսաւորաց աշխարհիս առաջինն յայտնի է և ոչ վերջինն». և բաւական չէ այսչափս կը յաւելու որ «վայրենի» էին, որովհետեւ մի Աստուած կը պաշտէին: Ազնուապետական Վաղարշակ չէր հասկնար հովուական կենցաղով ապրած ժողովուրդներու վիճակէն, յորում ամէն տանուտէր իր տոհմի մեծն էր, իշխան և վարիչ թէ խաղաղութեան և թէ պատերազմի ժամանակ: Եթէ պահաւ արշակունիներն անդրիապաշտութիւն մտցնեն Հայաստան, բայց չպիտի կարենան քան Հայոց սրտէն աներեւոյթ զօրութեան և մշտնջենաւորութեան գաղափարը, որ կ'արծարծուէր Ռիկ—Վետայի մատենաներուն մէջ, և կը գտնուէին անոնց հատորները Հայ ազնուականութեան և քուրմերու զանոնք ժողովրդական համախմբութեանց մէջ կ'երգէին. Զրադաշտի կամ Ռամայի վարդապետութեան մատենանը կոչուած է Աւետար, որ է ստոյգ ճշմարտութիւն կրօնքի՝ աստուածութեան վրայ: Եթէ Հայոց մէջ մատենանը մնացած չէ, բայց պարունակութիւնն յայտնող բառերը շինուած են արմատի վրայէն, և անոր քառակուսի իմաստը կու տան՝ հաշտութիւն որ է ստոյգ հաստատ, ուղիղ. և կամ Աւետիս որ է Աւետարան, ուրախական լուր: Գ. դարուն Գրիգոր Լուսաւորչի քարոզութիւնն եւ դարձ փրկութեան Հայոց աշխարհին, Հայ վիպագիրն Հնդիկ տարազով խորագիր մը կարգէ «Ագաթանգեղոս» որ է Աւետար

կամ Աւետարան, բարի լուր և բարի հաւատալիք: Յուսանք որ մեր գրածները շատ խորթ բան չերեւան, վասն զի ի սկզբն Սասուն և հրեշտակներու ձեռքով մարդկութեան ճշմարիտ աստուածաշտութեան աւետիսը կու տար, այսինքն յայտնութիւններ կ'ընէին և այդ յայտնութիւններն իրրեւ կրօնական սրբութիւն խորհուրդներ կը կոչուէին, որոնցմէ ունեցած է Ռիկ—Վետայից հեղինակն և այդ յայտնեալ գիտութեան մատենանը կարելի էր Աւետարան ալ կոչել:

Ս. Թովմաս կը վարդապետէ թէ Աստուած հրեշտակի ձեռքով ճշմարիտ աստուածաշտութեան կրօնքն յայտնած է հեթանոսաց, որոնք խնդրած են ճանչնալ Բնութեան արարիչը: Կուսնելիոս հեթանոսի դէպքը, կարի անհաւատներն ալ կը համոզէ: Ուստի այն երջանիկ դարերուն, յորում նահապետական վարչութիւնը կ'առաջնորդէր հովուականցաղ ժողովուրդներուն, երջանկութիւնը ամէն տաղաւարի դուռ կանգնած էր: Յոյն, Հռոմայեցի բանաստեղծներու կոչած Ոսկի դարու խաղաղ շրջանին՝ Հայաստան կրօնքով և վարչութեամբ միացած էր Բաղտրիոյ (Ռֆղանիստանի) և Պարսիստանի իրանեան ժողովուրդներուն հետ:

Եւ միայն այս հանգամանքով կարելի է թափանցել կրօնական և լեզուական հարցերու մէջ և հասկնալ Հայոց լեզուի ճիշդ կազմութիւնն, անհատնում բառամթերքը, որ մեծ ազգերու մօտ հազիւ նմանը գրտնուի: Եթէ Հայ լեզուն այսօր կը մրցի զհեղեղութեամբ, ներդաշնակութեամբ եւ հարստութեամբ Յոյն լեզուի հետ, շնորհիւ Վետայական մշտնոյթի ազդեցութեանն է. շօշափելի կերպով կրած է ազդեցութիւնը Սանսկրիտ և Զենտ լեզուներու. մանաւանդ ա, ի, ու տառերու զործածութիւնը՝ ճնշիչ մեծամասնութիւն մը կը կազմէ, ինչպէս անոնց մէջ, նոյնպէս և հայերէնին, որով աւելի ճկուն և սահուն կը դառնայ և յարմար բանաստեղծական լեզուին և բարձրաթիւղ գաղափարներ մոզիչ արուեստով զրելու ըն-

դունակ: Այսուհանդերձ Հայ լեզուն ըսինք իր խորը պահած է հնագոյն լեզուի մը ատաղձը, որ ոչ մի կանոնի չ'ուզեր ենթարկուիլ և ոչ մի լեզուի հետ լծորդուիլ, այլ կ'ուզէ միայնակ, առանձին մնալ, ըսել ուզելով որ հնագոյն լեզուի մը ատաղձը պահած է խորը, որ արմատական է, նախնական բնիկ Հայաստանի, նախաջրհեղեղեան լեզուի մը վկան է, այն լեզուին որ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան կ'ուզէ որ դրախտի մէջ խօսուած ըլլայ:

ԻԱ. Արեաց Բնութեան կրօնքին հերձուածող մ'եղաւ համանուն Զրադաշտ Մոզք Զ-է դար Ն. Բ. որ կրակի և արեգական պաշտամունքը մտցուց, նիւթապաշտութիւնն ընդունելութիւն գտաւ Բաղտրիոյ և Պարսիստանի մէջ. այսուհետեւ տիրապետող ոյժն Հնդիկ—Իրանեանն է, որ անընդհատ կոխ պիտի մղէ Հայաստանի դէմ թէ գէնքով և թէ կրօնքով տիրապետելու համար: Բնական է որ Պարսիկներն իրրեւ տիրապետող տարր, իրենց ազդեցութիւնն ունեցան Հայ լեզուին և մշակոյթին վրայ, բայց միշտ գոյաւորութեանց և խոչընդոտներու հանդիպելով, ինքնաբերաբար չէր իւրացումը ինչպէս պատահեցաւ Վետական դարաշրջանին:

Արդարեւ Զենտի՝ կրօնքէն՝ որ հիմնովին նիւթապաշտական էր, Հայերը Վաղարշակի օրերէն խորշեցան և հեռու մնացին. Արշակի և Արտաշէսի բերած անդրինները՝ բակերու մէջ մնացին անպառքսպար, չմտան մեհեաններու մէջ, մինչեւ որ գեղարուեստասէր Հայ Տիգրանը, իր իր նախնեաց պատկերներ, ըստ կարելոյն Հայաստանի կեդրոնէն դուրս զետեղեց, այն տեղերն որ թագաւորական սեփականութիւններ էին: Նմանապէս հետեւ մնացին և խորշեցան մագդեղանց կրօնքէն. նոյնիսկ Արտաշէս խնամքով և առատաձեռնութեամբ վերահաստատուած

1. Հայաստան ունի զաւառ մը որ Մոկը կը կոչուի. բանասերներէ ոմանք համարեցան կեդրոն մը զենդհայկական մոզութեան, և թէ Յիսուսի Մշնդեան ընծայատար և երկրպագու մոզերն մէկը՝ Գասպար՝ Հայ եղած է:

ատրուշանները՝ դատապարտուեցան շի-
ջանելու, վասն զի Վետայի սուրբ հուրը
չէր որ կը վառէր. թէեւ հուր էր՝ այլ
անսուրբ էր հայուն համար:

Մենք ախորժելով կ'երկարենք խօս-
քերնիս Հնդկի—Արիւնքու վրայ, վասն զի,
ըսինք, նոյն անոնց քաղաքակրթութիւնը
կրօնք և գեղարուեստ ներգործեր են Հայ
մտքի վրայ: Գրականութեան ազդեցութիւնը
շօշափելի փաստերով կարելի էր ապա-
ցուցանել, եթէ բաց ի խորենացեայ մէջ
յիշուած Գողթան երգերու հատուկ ոտոր-
ներէն, հեթանոսական գրականութենէն
ամբողջական գործ մը հասած ըլլար ձեռ-
քերնիս. չենք սխալիր եթէ ըսենք որ մեր
Ճարականներու նման քրմական երգեր
եղած են անշուշտ կրօնական պաշտա-
մանց համար. վասն զի Ռիկ—Վետայի
Խնայի նուիրած երգերու տունները կը վեր-
ջանան. «Տուր ինձ բնակել առ քեզ յա-
ւիտեանս». մեր Ճարականներն ալ ամէն
տան վերջ կը կրկնեն. «Բարձրացուցէք
կամ բարձ արարէք զնա յաւիտեանս»:

Մեր ընդհանուր մատենագրութենէն կը
հասկցուի որ հին Հայերը Աւեստայի կրօ-
նասիրութեամբ համբաւեալ էին և զրա
հաւաստիք ժողոված է մեր Հ. Արիշանն
իր «Հին հաւատք Հայոց» գրքոյկին մէջ,
յետ մահուն հրատարակուած: Սուրբ հրոյ
պաշտամունքն հաստատուած է Վահ—
Ագնի անուան տակ, որ ազգային վիպա-
սանութեանց մէջ զիւցազնական անձնա-
ւորութիւն մը կը դառնայ, բայց աւելի
ճիշտը, ժողովուրդի հոգին է, որ վտանգի
ժամանակ կը ծառանայ թուրանեան (յետ
Սեւամորթի) խուժանային ասպատակու-
թեանց դէմ, որոնք ծածանելով Եթով-
պացուց վիշապանկար զրօշը, յոխորտ
թիկնաւէտ և առոյգարարձ կապոյտ աշ-
քերով և դեղձան մագերով, յարձակե-
ցան Հայաստանի վրայ՝ անցնելով կով-
կասեան կիրճերէն և կասպից դռնէն. բայց
Վահագնի հուրը կը բորբոքէ Արի հայ
սրտեր, և պատերազմը կը խմբուի Գեղ-
արքունի լճին շուրջը, հոն վիշապ կեր-
պարանուած թուրանեանները՝ Վահագնի

հրով և սրով կը ջարդուին, կը ցրուին և կը
գերուին. ասոնք կը թողուն հայերու արեան
մէջ անսովոր դեղձան մագերով և կա-
պոյտ՝ ժանգառ աշքերով սերունդ մը, որ
ոչինչով չի գանազանուիր հիւսիսային
սպիտակամորթներէն: Այս անուանի յաղ-
թութեան յիշատակին Հայ արուեստաւորը,
քարագործը՝ վիշապներ զրոշմեր, քանդա-
կեր է Սեւանի լճի եզերքի ժայռերուն
վրայ, որով կ'արդարանայ խորենացեայ
և Ագաթանգեղոսի գրածը՝ երբ զՎահագն
Վիշապարայ կոչէին՝ մանաւանդ մօտերս

1. Վիշապներու զազափարը և անոնց վերագրուած
պաշտամունքը ծագած է նախապատմական ժամանակ-
ներու սեւամորթ եթովպացիներու արշաւանքէն Արեւել-
քի վրայ, հորա հեղուի պաշտամունքն ունէին իրրեւ-
մօր մը որ իր ազուն կաթ կու տայ. իրրեւ մօր մը որ
իր ջրերով կը սնուցանէ, կը դարմանէ և կը բեղմնա-
ւորէ աւագուտ երկիրը: հորա խորհրդանշան ըրած էին
հեղուի եօթն աղբերակները, կամ եօթն բերանները որ
ջուրը կը թափէին Միջերկրականի մէջ. այդ խորհրդա-
նշանը շինած էին գրօշներ, որ հովին ծածանելով կեն-
դանի վիշապի կը նմանէր: Այդ գրօշներու տակ զին-
ուած կատաղի քամաններն, ինչ ոճիւրներ գործեցին և
սատանցուցին խեղճ Արիական խաղաղ ժողովուրդները,
որ սեւ սատանաներու նմանցուցին և ամէն տեղ, մա-
նաւանդ զիջերներ խաղաղ անցնելու համար, բարի հրեշ-
տակներու կը դիմէին, որով տեսակ մը պաշտամունք և
յարգութիւն մտաւ դէպ ի վիշապները: Այսօր Եզդի-
ֆուրքերը, սատանային տեսակ մը պաշտամունք պա-
հած են, որովհետեւ կը վախնան. և որպէս զի իրենց
չ'ընտէ՛ր, յարգութիւն կ'ընծայեն և անունը բերան չեն
առնել: Անգամ մը բարեկամ քուրդի մը հարցուցի. —
Քիւրժօ (բարեկամ), ինչո՞ւ կը պատուէք սատանան. —
Որպէս զի մեզի չ'ընտէ, ըսաւ. — Աստուած չի թո-
ղուր, ըսի, եթէ Աստուծոյ կը հաւատար. — Աստուած
ամենարարի ըլլալով, պատասխանեց, զիտենք որ օր մը
թողութիւն պիտի տայ սատանային, նա այն ժամանակ
յիշելով որ մենք մեր կեանքի մէջ նախատեր ենք զին-
քը, վրէժխնդրի պիտի ըլլայ և մեզ պիտի զնաւէ, որ
Աստուծոյ քով չ'երթանք:

Հայկի զաղթականութիւնն ալ գուցէ ջրերու պաշ-
տամունքը Եզդիպտոսէն բերաւ. Հայաստանի հազարաւոր
գետերու և բերաւոր աղբիւրներու օգտաշահ և բեղմնա-
ւորիչ ջրերը ներշնչեցին Հայ ժողովուրդին Խիսի նը-
ման անձնաւորել Անահիտը, որ մայր էր, պահպան և
կեցուցիչ էր Հայոց մեծաց և գուցէ Անանիա Շիրակա-
ցին այս մտքով ըսած է թէ՛ Վիշապը Անահիտն է՝
գրականութեան մէջ:

10. Հայաստանի կառավարութիւնը Ու-
սուսական ընկերութեան մը ձեռքով, մո-
ռացութենէ դուրս քաշեց հանեց այս-
պիսի պատմական մեծ ապացոյցներ՝ որ
կու գան ամրապնդելու ազգային աւան-
դավէպեր և միանգամայն հաստատելու
խորենացեայ հմտութիւնն եւ ճշմարտա-
պատում լինելը: Ժամանակը դեռ նորանոր
լոյսեր պիտի սփռէ Հայկազանց զրուագին
վրայ, և նոր յայտնութիւններ պիտի ու-
նենանք, երբ ամբողջ Հայաստանի մէջ
ուսուսական պեղումներ կատարուին:

Հայաստան, իրանաստան և Բաղրիս-
տան եղած են նախկին արիական քա-
ղաքակրթութեան և զարգացման որորան-
ները: Թէպէտ Հնդկի—գերմանները կ'ուզեն
սորվեցնել թէ քաղաքակրթութիւնը հիւ-
սիսէն իջաւ Հնդկաստան և տարածուե-
ցաւ Արիներու մէջ, սակայն մեծագոյն
քաղաքակրթութիւնը և զարգացումը եւ
անընդհատ յառաջադիմութիւնը բուսաւ և
բարգաւաճեցաւ Արիական տոհմի մէջ: Արի-
ները նախ կարողացան ուժեղ կերպով թօ-
թափել Դրուիտներու բռնաւորական լուծը,
նորա հնազանդեցուցին կինը քաշուիլ տան
մէջ, ամփոփուիլ իր վառարանի շուրջը,
ինքզինքը նուիրել հոգևով և սրտով սուրբ
կրակի կամ վառարանի պաշտամուն-
քին, և առաջին Սրբաւայրն՝ եղաւ ըն-
տանեկան վառարանը: Ամէն առաքինու-
թիւն, քաջութիւն, անձնանուիրութիւն,
զիւցազնութիւն կը մեկնէր վառարանէն
կամ կը նուիրուէր անոր պաշտպանու-
թեան: Ոչ մի նախատինք անոր չէր կըր-
նար հաւասարիլ՝ ով թողուր լքանէր և
կամ դաւաճանէր հայրենի վառարանին.
կրակի շիջանելու հետ կը շիջանէր և հայ-
րենասիրութիւնը, վասն զի հուր և սէր
կը լրացնեն զիրար, կը նոյնանան իրա-
րու հետ, կ'ապրին և կը մեռնին իրարու
հետ:

Հայ ժողովուրդը քառասուն և աւելի
դար առաջ՝ միութիւն մը կը կազմէր Հնդկի
կրօնապետներու, տեսանողներու հետ. ու-
րոնք կը հաղորդէին Հայաստանի իրենց
հաւատալիքները և արարողութեանց խոր-

հուրդները, երբեմն կրօնական բովանդա-
կութեամբ՝ վիպասանութիւններով, և եր-
բեմն սրբազան երգերով: Սուրի կարող ենք
մենք շեշտել Հայ գրականութեան և գեղ-
արուեստի ծագումի մասին, մանաւանդ
կրօնական ճարտարապետութեան. վասն
զի Հինդուները բացօթեայ բլուրներու և
հովանաւոր ծառերու տակ կը մատուցա-
նէին իրենց զոհերը, կ'երեւակայէին ան-
ձեռագործ տաճարի մէջ յաշտ առնել,
որուն ձեղունը երկինքն էր և յատակը՝
կանաչ գետինը, և փոխանակ անզգայ
Մեմնեան արձանին, որ արեւու ճառա-
գայթներու տակ ներդաշնակ ձայներ կ'ար-
ձակէր, սորա բանաւոր արարածներ, նոյն
արեւի պայծառ նշոյլներու մէջ ողորդուած՝
բաղցրանուագ երգեր կ'երգէին, մտքով
վերամբանալով քան զարեւ, քան զաս-
տղերն ի վեր՝ արարածոց Արարիչը փա-
ռարանելու և զոհանալու համար. այս
ազնուական աւանդութիւնն իրր ունակու-
թիւն պիտի շարունակէ հայ ցեղի և սրտի
մէջ մինչեւ որ գայ Լոյսն և յայտնութիւնը
հեթանոսաց: Այո՛, աղբիւր ամէն ազգաց
գրականութեան՝ եղած են Արիական խոր-
հրդապաշտ անապատականները: Նորա
տուին Եզդիպտոսի Հերմէսը, որ սորվեցուց
Եզդիպտացոց գիտութիւն և իմաստութիւն,
որով վարժեցաւ Մովսէս, և եղաւ աս-
տուածատես մարգարէ Եբրայեցոց, որոնք
հրաշալի և զուգի գործոց գրականութիւն
թողին մարդկութեան: Նորա տուին Յու-
նաստանի Բագոս մը և Դիոնիսիոս մը և
Որփէոս մը, Ելեւսեան խորհրդատունը և
անտի ծագած են գիտութեան ջահեր Պիւ-
թագորասներ, Պլատոններ և այլ անպար-
տելի փաղանգ մը իմաստասիրութեան,
գիտութեանց, գեղարուեստից, ամէն բանի
մէջ ի ծայր կատարելութեան հասցնելով
բանը և սրտնաւոր: Հիւլէն ցեղի հան-
ճարները լաւագոյն ներկայացուցիչները
եղան Աւեստայի իմաստութեան. և եթէ
զմբեթաւոր տաճարն ալ գիտցած ըլլա-
յին կառուցանել, Հայէն խլած պիտի ըլ-
լային Վետայի անդրանկութիւնը: Համա-
հաւասար Եզդիպտացոյն և Յոյնին Հայ

ազգն ալ օգտուեի է Բակարիայի ուսու-
մէն, եթէ նոյնքան կարող չէ եղած զար-
գանալ, պատճառները պէտք է փնտռել իր
աշխարհագրական դիրքին մէջ, զի Հա-
յաստանն անցք մը եղած է Ասիոյ և Եւ-
րոպայի միջեւ, և ոչ երբեք՝ խաղաղու-
թիւն վայելեր է, արեւմտեան աշխարհնե-
րու ազգերու պէս. բայց այն սակաւ ալ
որ ունեցեր է, նա ստեղծեր է զիր, զրա-
կանութիւն և գեղարուեստ, որ զինքը Հին
ազգերու մէջ երրորդը կը դասեն մատե-
նագրական ճոխութեամբ: Հին Հայերու
գեղարուեստի մասին բնաւ կամ շատ սա-
կաւ բան կրնանք ըսել, վասն զի բար-
բարունքն ոչնչացուցին, իսկ թաղուած-
ներուն ալ զեռ պեղումներ եղած չեն:
Նիւթական շինուածները կարողացան ջրն-
ջել բարբարոսները, բայց գրականութիւն՝
լեզու, որոնք մուրճի և տապալի ենթա-
կայ չէին՝ դարերու ընթացքի հետ աւելի
աճեցան, գեղեցկացան և անջնջելի մնա-
ցին թէ ժամանակի և թէ դահիճներու
ժանիքէն:

Ի՞նչ. Հայաստանի մէջ՝ հայ լեզուն մշակ-
ուեր է բնիկ ազգային վիպասաններու,
բանաստեղծներու կողմէն. բարձր դասա-
կարգի մէջ ազնիւ լեզու մը կը խօսուէր,
բառերու ճոխութեամբ և ոճով, մատե-
նագրական գեղեցկութեամբ, բառերը կը
համապատասխանէին գաղափարներու
բարձրութեան և զգացումներու նրբու-
թեան: Դեռ առանց Հնդկ-իւրանեան գաւա-
ռաբարբառներու ազդեցութիւնը կրելու,
անխուսափելի էր Պարսից և Պահլաւ տի-
րապետութեանց ազդեցութիւնը. նոքա
պաշտօնական կամ պետական դասակար-
գին վերաբերեալ բառեր ներմուծեցին, և
շատ սովորականներ, ընկերական կեան-
քին մէջ յաճախ գործածուածներ, սակայն
անոնք պիտի չայլայլեն լեզուի ամբող-
ջութիւնը, ոչ արմատական յստակութիւն-
նը, սեփական նկարագիրը, որ յետոյ ե-
րեւան կու գայ Եւրոպայի դասական լեզուով
և շարադրութեամբ:

Լեզուագէտ Եւրոպայի ուսանելով և ու-
սումնասիրելով Հայոց զրոյց լեզուն, Հայոց

եկեղեցական և ժողովրդական երգերը,
մասամբ հիացած, մասամբ տարակուսած
կը մնայ թէ ուսկից Հայերն ունեցան այս-
քան զարգացման միջոցներ: Հայ լեզուի
ճոխութիւնը, ներդաշնակութիւնը, կորու-
վը, փափկութիւնը և ճկունութիւնը նա-
խանձելու ոչ մի բան կը թողուն ոչ յոյն
և ոչ լատին լեզուներուն: Որովհետեւ
հպատակ ժողովուրդ մը միջոցներ չունի
զարգանալու, այս յայտնի է, արդ Հայոց
պատմութեան քննադատողներ, Հայաս-
տանը միշտ Քաղդէացուց, Ասորեստան-
ցուց, Մարաց, Պարսից հպատակ գտած
են, և ի հեճուկս այս պատմութեան,
Հայկական մատենագրութեան անհամե-
մատ ճոխ, բեղուն և նորութեամբ թա-
թաղուն կը ներկայանայ եւրոպական գիտ-
նոց՝ քան այն հզօր և մեզ տիրապետող ազ-
գերունը: Այս գաղտնիքը կրնայ մեկնուիլ
այն պարագայով որ յառաջ՝ քան Պար-
սից եւ Քաղդէացուց տիրապետութիւնը
չորս, հինգ հազար տարիներ առաջ Հա-
յերը թարգմանած էին Հնդկ գրակա-
նութիւն, և Ռիկ - Վեդայի երգերն Հա-
յոց ժողովրդական երգերը կը կազմէին:
Թիպէթի և Բակտրիոյ կրօնաւորները,
անապատականները, Արիական Դահա-
պետները պատուական ալիքով ծածկուած
և սպիտակ պատմութեանով, իրենց հօտե-
րով սփռած լեռներու վրայ, նուիրուած
անտառներու և ծաղկաղբուկ դաշտերու
երեսին շուրջ գալով թէ կրօնական պարտ-
քերնին կը կատարէին և թէ զոհերու դա-
համունք. նոքա իրենք զիրենք և իրենց
որդիքը կը նուիրէին աստուածութեան.
որոնց հետեւող երեցաւ Հայ ցեղապետ
Արայ Գեղեցիկը, որ իր շատահանճար
որդին Անուշաւանը նուիրած էր Արամա-
նիկայ սօսիներուն, և անոնց տերեւներու
շարժումներէն, ըստ մեզմ կամ ուժգին
հովի փչելուն՝ զուշակութիւններ և հմա-
յութիւններ կ'ընէին: Քրմապետները ար-
թնութեամբ կը հսկէին իբր իրենց հաւա-
տարիմ գաւազներու վրայ, սիրտ կը հատ-
ցնէին անարատ պահելու մի աստուածու-
թեան պաշտամունքը, բնութեան յայտնած

կրօնքը, Ռամայի յայտնութիւնները, տա-
րածելով ամէն կողմ սրբազան երգերն և
մատենագրական ստեղծագործութիւններ,
որոնք ժողովուրդի յիշատակի մէջ կեն-
դանի մնացին մինչեւ Քրիստոնէութեան
քարոզութիւնը. և տակաւին անկից յե-
տոյ ալ սիրելի էին Հայոց իրենց հերա-
նուակաւ երգերը. Բիւզանդ հայատեաց
դատապարտելով զայդ կը գրէ. իսկ հայ-
րենասէր Խորենացին. « Յայտնեն զայս
ճշմարտապէս և թուեցանք երգք (ղիւ-
ցազնականք) զոր պահեցին ախորժելով,
որպէս լսեմ, մարդիկ կողմանն գինաւէտ
գաւառին Գողթան » — Հնդկ սրբազան
երգերը կը յափշտակեն արեւմտեան գրա-
գէտներու մտքերը, չենք տարակուսի
եթէ ապրած ըլլար Հայ նախաքրիստո-
նէական մատենագրութիւնը, ոչինչ նուազ
համ պիտի առնէին անոնցմէ եւս արեւ-
մտեան գրագէտները: Մեր գրական գեղ-
արուեստն ահա կը պարտինք Հիմալայի
հինդուներուն:

Ի՞նչ. Հովի Հայերու պատմութենէն մին-
չեւ Պահլաւ Արշակունիք, յայտնի չ'երեւիր
կռապաշտութիւն մը որ նմանի Յոյն և
Հռոմէական կռապաշտութեան, որ է նիւ-
թապաշտութիւն, այսինքն ձուլածոյ և
ձեռագործ պատկերի մը համոզուած պաշ-
տամունքը: Այս ձեւ պաշտամունքը յա-
տուկ է միապետական իշխանութեանց:
Անիւրեւոյթի պաշտօնը կախուած է Արիա-
կան ցեղի հոգեկան տրամադրութենէն:
Հնդկ տոհմի նկարագրին մէջ կայ հակա-
ռակութիւն մը քաղաքական մեծ ուժի դէմ.
ինչ որ ահա մեր օրերում կը տեսնենք,
Լոկի յեղաշրջութիւն մը կը կատարուի, այդ
զգացումներով տոգորուած: Հաւաքական
կամ պետական բարձր մարմնի մէջ՝ նը-
կատած են խմորում մը անհատի դէմ, որ
տկար է և ընկճուելու ենթակայ. յորմէ
կը ցցուի բռնապետական ուրուականը,
որ կը սպառնայ կապտելու ուրիշի օրի-
նաւոր ազատութիւնը: Մարդկութիւնը հով-
ուական կենցաղէն անցաւ քաղաքականին,
որով բնածին ազատութիւնն ինկաւ կա-
պանքի կամ օրէնքի տակ: Ի սկզբանէ

Արիական ազնիւ ցեղին մէջ տիրող գա-
ղափարն եղած է բարձրացումն և ազ-
նուացումն ընտանեկան կեանքին. հայ-
րական իշխանութիւնը կապուած էր վա-
ռարանի արժանապատուութեան հետ,
որուն կը հնազանդէր բոլոր տոհմը, հի-
մական պայման մ'էր ընկերական ազա-
տութեան: Այսպէս եղած է ամէն մեծ
ազգերու սկզբնական շրջանը. Հերմէս-
ներ, Բաքոսներ, Հերակլէսներ, Թէսէոս-
ներ և այլն, Արեւմտեան աշխարհներու
համար թէեւ անհատներ էին բայց պե-
տութեան մը գործ կը կատարէին. այդ
զիցազունները բարեբարներ հանդիսա-
ցան տկար մարդկութեան. սակայն անոնց
յաջորդները չափաւորութեան մէջ չմնա-
ցին, հաւաքած ուժերէն անցան բռնապե-
տութեան և հարստահարութեան. Աթէնք
ունեցաւ իր Պիսիստրատոն և Հոռոմ իր
Տարկուինիոս Գոռոզն: Իսկ Հայաստանի
մէջ տիրող իշխանութիւնը, նախարարա-
կանը, Հայկազանց շրջանէն՝ Տոհմային
էր, և իրենց միջի ազնուագունին կը հը-
պատակէին հասարակաց օգտի համար,
թագաւորական շուք և պատիւ տալով:
Իսկ սովորական ժամանակ, ամէն նա-
խարարութիւն իր տան և վառարանի ա-
զատ տէրն էր և տանուտէրական իշխա-
նութեամբ կը վարուէր իր հպատակներուն
հետ: Որքան սիրելի և ազնուական էր այս
կառավարչական կերպը, նոյնքան և վտան-
գաւոր ազգային միութեան, հայրենիքի
ամբողջութեան գաղափարին, չափազանց
ազատասիրութեամբը, երբ տկարանայ և
նուազի թագաւորի բարոյական և կրօնա-
կան ոյժն և պատիւն, այն ատեն կը մտնէ
անմիաբանութեան հոգին և օտարի լուծը
կը ծանրանայ Հայրենիքի վրայ:

Ի՞նչ. Արիական սերունդի մեծ յատկութիւն-
ներէն մին եղաւ ի սկզբանէ հպատակեցնել
կինը այլ մարդու իշխանութեան. դաժան
և անգութ Դրուիտներն՝ անտառներէն բըռ-
նադատուեցան մտնելու տան որմերու մէջ,
փոխանակ մարմին հերձանող երկաթին,
տուրն ձեռքը ակիշ՝ թոնիր վառելու. կինը
մտաւ իր սահմանին մէջ, գիտցաւ որ տանը

պահապանն է և վառարանի խնամակալը, շէն պահողը, մարդը ելաւ դաշտ սերմանելու, քաղելու, կամ զէնքը ձեռքին՝ պաշտպանելու տանը և հայրենիքի սահմանները: Արիական քաղաքակրթութեան և զարգացման մեծ զարկ տուողն եղաւ այս վճռական քայլը: Վառարանի սրբութիւնը գերազանցապէս պայծառացրնողներն եղան հարսներն՝ ամուսիններ, մարդուն անբաժան լծակից՝ բախտաւոր կամ անբախտ օրերում: Հայ Տունը յետոյ պիտի դառնայ կրօնքի Տաճարը: Հայ կնոջ առաքինութեանց մասին՝ աւելորդ կը համարիմ խօսիլ, իբրեւ արդէն աշխարհածաւիթ ճշմարտութիւն ամէն մի Հայու և գնահատուած ըստ արժանւոյն նաեւ օտար ազգերէ: Առաքինութիւն ոչ հասարակ և ոչ սովորական, ընդարձայ ամէն համեստ կնոջ, այլ այն առաքինութիւնն որ դիւցազնական կը կոչուի, և երբ այնպէս դատուի և ճանչցուի փաստացի կերպով իրաւարանական մարմնէ մը, նոքա Հայրենիքի խորաններու վրայ բարձրանալու արժանի կ'ըլլան: Այսպիսիք էին Ե դարու սուրբ Նահատակաց կանայք, « եթէ աւագագոյնք էին, և եթէ մանկագոյնք, զմի առաքինութիւն հաւատոց զգեցան »: Որովհետեւ զբազէտք էին, զարգացած մտքով, հրահանգուած սրտով, հմուտ ինչպէս կ'ենրեւի ոչ միայն հոգեւոր այլ և արտաքին գիտութեանց: « Ուղմոսք էին մշտնջենաւորք միմունջք ի բերանս նոցա, և մըխիթարութիւնք կատարեալք՝ ընթերցուածք մարգարէիցն »: Ս. Գրքէն՝ գերութեան և տառապանաց մէջ միխիթարութեան հիւթ ծծելու համար, պէտք է սովորական կարողութենէ վեր ընդունակութեամբ օժտուած ըլլալ: Սրբոց Հարց համար ըսուած է թէ հանապազօրեայ ընթերցանութեան Ս. Ասկեբերան մօտ իննը տարի առանձնացած Ամանոս լեռան քարանձաւներու մէջ զիշեր ցորեկ Ս. Գրքի ընթերցանութեամբ և խորաթափանց մտածութեամբ կ'անցնէր, մինչեւ բարձրաթոյն արժուոյ պէս, Ոսկի բերան մեկնիչ Ս. Գրոց՝ թա-

ռեցաւ եկեղեցւոյ բեմին վրայ: Ուստի հիացած եմ Հայոց փափկասուն տիկնանց վրայ, որք դիւցազնագոյն գտնուեցան քան հեթանոսաց անուանի չարքաշ իմաստասէրները, որոնք մաքուր չկրցան մնալ, զի զուրկ էին երկնաւոր շնորհքէն, անոնք « մարտ եղեալ կռուեցան ընդ մեզս կաբելորս, հատին, կտրեցին, և ընկեցին զմահաբեր արմատս նորա... ի՞նչեանս իւրեանց նմանեցին քաջ Նահատակացն մահուամբ, և ի հեռաստանէ եղեն » ՎԱՐԴԱՊԵՏՔ, ՄԻԽԹԱՐԻՉՔ ԲԱՆՏԱՐԳԵԼԵԱՅՆ »: Կը զրկեմ ազնիւ ընթերցողս առ Եղիշէ, որ իւր մեղրածորան գրչով, իբրեւ պատուի վրայ նկարուած երփներանգ գոյներով կը պարզէ մեր առջեւ անոնց լուսաշող պատկերը, զոր առանց յուզուելու չէ կարելի կարդալ և չփափաքիլ անոնց լինել նմանող, ձուլածոյ ոսկի դրուագ մ'է, յաւիտենական փառքի կոթող մը այն « Տիկնայք փափկասունք Հայոց աշխարհին »: — Եւ մենք աւաղ կարծէինք թէ Հայ վառարանէն շիջեր էին, ծոյլ դաբերու ընթացքում, այդ լուսափայլ առաքինութիւնները, և Հայ կինը իբրեւ թոնրի շուրթը, բայց ո՞վ որպիսի բոցեր Հայ կինը, տկար բնութիւնը՝ չարաղէտ մեծ պատերազմի ժամանակ, դառնակտիտ անդահանութեանց ճանապարհի վրայ: Երկինք, հրեշտակները զարմացած էին, երկրի վրայ մարդիկ և դահիճները պապանձեցան և ափշեցան աւարառունքը: մարտիրոսութեան լուսապսակով թռնան անոնց հոգիքն ի գոգն Սբրահամու: Ինչ էր որ կը զօրացնէր այդ աղկաղկ բնութիւնն, ինչ էր որ զիրենք գրեթէ անզգայ կը դարձնէր արիւնհարբու գաբնեց նախնեաց հաւատքը, որ զիրենք Աստուծոյ սիրով կը խորովէր և անզգայ կը դարձնէր նիւթական սրոյն և հրոյն: Աչքերնին երկինք ամբառնալով, Արդաբութեան արեգակը կապոյտ գմբէթէն կը ճառագայթէր անոնց հոգւոյն մէջ անմա-

հութեան շնորհքներ, նոքա կը մեռնէին իրենց հօր տաճարին մէջ, և ուրախ էին, վասն զի սորված էին թէ « Հոգիք արդարոց ի ձեռին Աստուծոյ են և ոչ մեր ձեռքի նոցա մահ »: Երկնաւոր փեսան էր որ զիրենք հարսանեկան տաճարի մէջ կ'ընդունէր, առանց ձեռագործի յերկինս, անհամեմատ բարձր և գեղեցիկ քան այն սրբազան կրակի Բագնի (աթէշ գահ) վրայի գմբէթը զոր Աւետայի որդիքը կերտած էին Հիմալայի ստորոտում կուսական անտառներու մէջ, ուր նոքա իրենց աղօթքը երկիւղածութեամբ կատարած ժամանակ տեսիլքներու և յայտնութիւններու կը հանդիպին, ոչ թէ Սինայի նման մթով և մառախլով լի, այլ երկնքի հաստատութիւնը, լոյսերով և փայլատակներով պայծառ ցոլացած, որոնց մէջ Ռամառանց երկիւղի կը տեսնէ հրաշագեղ դէմք մը, լուսաւոր մարմնով, կը դիտէ և կը հիանայ այդ աստուածային էակով, կ'անդրադառնայ որ բացօթեայ լեռան զլուխ չէ, այլ տաճարի մը մէջ կը գտնուի, երկնքի հաստատութիւնը փոխուած է խորանաձեւ գմբէթի մը որ կը հանգչի կամարակապ սիւներու վրայ: Եթէ Ռամայ չօգտուեցաւ տեսիլքէն կառուցանելու իր սրբազան բագնին վրայ կեդրոնական գմբէթի մը վիմակերտ շինուածքը, Հայաստանի հաւատացեալ ժողովուրդը պիտի գիտնայ հանճարել և կառուցանել, առանց դիմելու ոչ Պարսիկ, ոչ Ասորի, ոչ Յոյն և ոչ ալ Լատին արուեստաւորներու օգնութեան:

Ինչ Բրիտանական քարոզութիւնը կերպարանափոխ ըրաւ Հայաստան. անհաշտելի պատերազմ հրատարակուեցաւ Պահլաւ թագաւորներու անդրիապաշտ կրօնէին դէմ, որ ի սկզբանէ ատելի եղած էր Հայ ժողովուրդի, վասն որոյ ուրախութեամբ ընդգրկեցին աւետարանի վարդապետութիւնը, որուն տարբերութիւնը Ռամայի — Աւետայի վարդապետութենէն, ի սկզբան բազմութիւնը չէր կարող նշմարել: Բայց Գրիգոր Լուսաւորիչ բոլորովին յաջողելու համար իր Առաքելու-

թեան մէջ, և դիւթական գաւազանով մը փոխելու Հայերը կառապաշտութենէ ի քրիստոնէութիւն, փոյթ ունեցաւ Հին քուրմերն և անոնց որդիքը դարձի բերելու: « Եւ զոմանս յորդոց քրմացն առեալ զառաջասուն ձերբասունս առնէր, փոյթ ուսման ի վերայ ունէր, ընդ հոգեւոր խնամով և երկիւղիւ սնուցանել: Որ յաստիճան եպիսկոպոսութեան էին արժանի կալոյ, առեալ ձեռնադրութիւն ի նմանէ, որ առաջնոյն՝ Ալբինոս (Albinus) անուն... » և այսպէս տասներկու եպիսկոպոսներ: Սոքա հասկնալի է, տեղեակ էին իրենց կրօնքին և հմուտ Ռիկ-Վետայի ուսման, սրբազան կրակի ջերմեռանդն երկրպագուներ: դարձի գալով առաւելագոյն փութով միտուեցան Աւետարանի ուսման մէջ, ամենամեծ հետաքրքրութեամբ կարդացին Մարգարէները, որոնք փոքր ի շատէ նըմանութիւն ունէին Հնդիկ գրականութեան հետ. անոնք խոր թափանցեցին Պօղոսի ուսման և վարդապետութեան մէջ, որ յինքեան կը բովանդակէ նաեւ բնութեան օրէնքներուն համաձայն ապրող և սորվեցնող իմաստասիրաց վարդապետութիւններէն ճշմարտները, և միթէ այդ քուրմերու որդիքը չզգացին որ իրենց նախնեաց վարդապետութենէն լաւագոյնը, բարձրագոյնը և ճշմարտագոյնը գտած են, և հասեր են ճշմարտ աստուածաշտութեան վրայ և գտած են այն կոյսը որմէ ծնաւ Մեսիան, որ եղաւ փրկիչ մարդկութեան. մի միայն Որդին Աստուծոյ, Լոյսն իմանալի, Արեգակն արդարութեան: Յիսուսի փառաւորեալ և լուսապայծառ մարմինը, իրենք Ռամայի պէս ոչ թէ յերազի տեսնելու պիտի կարօտին, այլ թաքոր լեռան վրայ և հրաշալի փառօք լցուած, այլ լուսափայլ հրեշտակի հրաշափառ յարութեան աւետարանը լսելով պիտի երեւակայեն հրաշագեղ դէմքով երիտասարդը որ խաչի դրօշը ձեռքին՝ կայծակնաւ երկինք կ'ամբառնայ: Ո՞վ կըրնայ տարակուսիլ որ Գրիգոր Լուսաւորիչ տեսիլն, այդ քուրմ եպիսկոպոսներէն մէկուն սրբազան երեւակայութիւնը չէ, որ

ճշտիւ կը համապատասխանէ Ռամայի տեսիլքին, բայց միայն նկարագրութիւնը աւելի ճոխ է, իսկ էական կէտերու մէջ համաձայն: Հոս ալ կը տեսնէ « մի ա հաւոր տեսիլ մարդոյ » որ նոր Եկեղեցւոյ շինութեան հանգամանքները կուտայ. նոյն գմբէթաւոր տաճարն է, կամարակապ սիւններու վրայ. Հայ Եկեղեցւոյ նախօրինակ գաղափարն է, որ պէտք է ընդունիլ կամ իբր աստուածային տեսիլ և յայտնութիւն, մարդոց ուրեմն չի մնար որ և է արդիւնը. և կամ Գրիգոր Զենտ-Սեւստայի զրքերէն օգտուել է և առեր է գաղափարը և տեսիլքի ոճով կը պատմէ շուտ և սրտանց ընդունելի ընելու Հայ ժողովուրդին: Նոյն լուսաւոր մարդն է որ պատուէր կու տայ « պինդ կաց, քաջ լիւր, զգոյշ լիւր », գործը զուի հանելու... « շինեսջիւր զՏաճար անուանն Աստուծոյ՝ որ ցուցաւ ի տեղւոջն... Եւ

ինքն Գրիգորիոս զլար ճարտարութեան շինողացն ի ձեռն առեալ... հանգստաւ ըննացն հիմունս յօրինէր... ըստ գեղեցկադիր յարմարելոյ հիմնարկին ի կատարումն շինուածոյն կանգնեցին »:

Արիական դարաւոր քաղաքակրթութիւնը նրբաճաշակ դրուագեց ճարտար գրչով Ռիկ-Վետայի բանաստեղծութիւնները, իսկ Գրիգորիոսի լարը ճարտարներու ձեռքին մէջ գծեց գմբէթաւոր եկեղեցւոյ յատակագիծը, և հայ քարագործը Զորրորդ դարուն սկիզբը կանգնեց երկնաման խորան սքանչելի Միածնի իջման կամարաշէն Մայր Եկեղեցին, որուն գաղափարը ոչ Աթէնքէն և ոչ Հռոմէն, այլ Հայաստանի այն կողմէն է ուսկից Արեւը կը ծագի և կը լուսաւորէ այդ երկիրները մինչև Արեւմուտք: Ex oriente lux.

(Շարունակելի)

Հ. Գ. ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆ

ՀԱՅ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ՈՐԴԱՆ (ԿԱՐՄԻՐ)

ԿԱՐ

KIRMIZ

Հայ գեղարուեստով մանաւանդ զորգաշինութեան արուեստով հետաքրքրուողը անկարելի է որ չհանդիպի Որդան (կարմիրի) կամ ինչպէս որ օտարներու ծանօթ է՝ Kirmizին: «Շատ շահեկան պիտի ըլլար որդան կամ որդան կարմիր կոչուած այսինքն որդերէ բաղադրուած այդ գոյնին վրայ տեղեկութիւններ պրպտել Հայկական աղբիւրներուն մէջ»¹:

Նախ և առաջ ըսեմ՝ թէ Որդան կարմիր ձեւը սխալ կը նկատեմ, և միայն Որդանը կը բաւէ նշանակութիւնը հասկցնելու համար: Այս մասին իմ պատճառներս և

պարզումներս իրենց կարգին ուսումնասիրութեանս ընթացքին ցոյց պիտի տամ: Այս նպատակաւ է որ աշխատութեանս միջոցին ամէն անգամ որ Որդան կարմիր ընդունուած բայց սխալ ձեւը գործածած եմ՝ կարմիրը տեղաւորած եմ փակագիծներու մէջ, իսկ մէջբերումներուս մէջ իրենց եղած կերպովը թողուցած եմ:

1. «Կրճնակ», շաբաթաթերթ, Նիւ Եօքը. 1920, էջ 367. «Հայկական Գորգերը», Արտատպուած Կ. Պոլսոյ «Շանթ» շաբաթաթերթէն, 1929, Հեղինակ Ա. (մինակ) Ս. (ազգեան):

Որդանին մասին զրոյ Հայ թէ օտար մասնագէտ և ոչ մասնագէտ զրոյներու մօտ Հայկական Որդանը շփոթուած է և սխալ բացատրուած ու հասկցուած: Այս շփոթութիւնները պարզելու համար նախ պէտք է որ թէ՛ բուն և թէ՛ կարծեցեալ միջատին և միջատներուն ծանօթանանք:

«Որդան կարմիր» — Նկարչութեան տրուեստի գեղեցկագոյն զարդուց մին, որոյ գործածութիւնն ճատ յաճախեալ էր հիներու քով և այժմ գրեթէ թողուած ձգուած անգործութեան մէջ. իւր գոյն բարձրութեան համար միայն՝ էր այն կարմիր գոյնն զոր կը հանէին այս փոքրիկ միջատէս»:

«Որդան կարմիր» արուն՝ որ կը զանազանի էգէն նախ և առաջ իւր մարմնոյն փոքրիկութեամբ համեմատելով էգին հետ, երկրորդ իւր թեւերովն՝ յորոց էգը բոլորովին զուրկ է, երրորդ՝ զխոյն վրայ ունեցած երկու եղջերակներուն աղուամազիւք ծածկած լինելովն, և չորրորդ՝ պոչին վրայ ունեցած երկու մագերովն՝ որոց երկայնութիւնն քանի մ'անգամ կ'առաւելու քան զբովանդակ երկայնութիւն մարմնոյն, և որք զգալի կերպով որչափ որ կ'երկրննան այնչափ եւս իրարմէ կը հեռանան, ձեւացնելով այսու իրենց միութեան կէտին վրայ սուր անկիւն մի»:

«Իսկ էգն որ և կարեւորագոյնն է և ուստի կը հանուի որդան կարմիր կոչուած գոյնն, յառաջ քան զբեղմնաւորութիւնն՝ փոքրամարմին, կարմիր, գնդաձեւ և ողորկ միջատ մ'է, իսկ յետ բեղմնաւորութեան կը դառնայ կը լինի գնդակ մը զուրկ ի թաթից և յեղջերաց և ծածկուած եղջերային թաղանթով: Թրթուրները կարմրամանց վրայ հազիւ աղուամազից հետքը կը նշմարուի, իւր կողից ամէն կողմէն անհամեմատաբար երկայն, կոնաձեւ և սուր փուշեր կ'աճրկէ»:

«Այս միջատս լինելով ամենափոքր՝ հաւաքել առանձին արուեստ մ'է և դժուարին արուեստ: Սակայն այս իւր գործա-

ծութիւնն շատ նուագեցաւ յետ գիւտի Մեխիքոյի Որդան կարմիրոյ, որ թէպէտ նոյն միջատն չէ, սակայն ասոր նման կարմիր գոյն կ'արտադրէ, թէպէտ և յատկութեամբ շատ ստորին քան զայս»:

«Որդան կարմիր» առատութիւնն կը կախուի բոլորովին ձմեռնային եղանակի խստութենէ և կամ թեթեւութենէ, ուսկից վերջը կ'ելլեն ի խնդիր այս միջատիս: Եւ փորձուած է որ որչափ ձմեռնային եղանակը մեղմաբար անցնի, այնչափ բերքն առատ կը լինի»:

«Գարնան սկիզբը իրենց մեծութիւնը կը հաւասարի կորեկի մը մեծութեան, սակայն աճումնին խիստ արագ է, մինչեւ Ապրիլ կը հաւասարին հաղարջի մը հատիկի մեծութեան, որուն կը նմանին մասամբ մը մեծութեամբ և գունովն իսկ: Մայրերնին կը մեռնի Մայիսի մէջ, և ի վերջ կոյս նոյն ամսոյն կը գտնուին իւրաքանչիւր խոզանակին մէջ՝ յորում ամփոփուած էին 1800-2000 հաւկիթք, ուստի պիտի ձեւանային նոյնչափ թրթուրք յետ մի ամսոյ: Այս խոզանակները կը ժողվեն թրթուրներու երեւնալէն առաջ, որ է ըսել Յունիսի սկիզբները: Այս միջատաց հաւաքիչը կը լինին ընդհանրապէս հովիւք, տղայք և կանայք, որք այնպիսի վարժութիւն մը կը ստանան, որ երբեմն կարող կը լինին աւուր մը մէջ ժողովելու երկու լիպրէ որդան կարմիր: Յետ ժողովելոյ պէտք է ուշ գնել քանի որ թրթուրները հաւկիթներէն չեն ելած՝ հանել եղըն-գով մայրը որ ինչպէս ըսինք արդէն մեռած է, սակայն սպասելով որ հաւկիթները իրենց մեծութեան վերջին աստիճանին հասնին, որպէս զի այնու գոյնն եւս առատ լինի ըստ կարելոյն»¹:

Վերի հատուածին տեղեկութիւնները կը վերաբերին որեւէ ծիրանի գոյն արտադրող միջատի, և չեն մասնաւորեւ Հայկականը: Տրուած տեղեկութեանց վրայ կարելի է աւելցնել հետեւեալ ամբողջացուցիչ ծա-

1. «Բագմավէպ» 1889, էջ 186-187, միջատին եօթը պատկերներով, անստորագիր: